

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/322986073>

Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu

Article · May 2006

CITATION

1

READS

16

1 author:

Canan Seyfeli
Dicle University

49 PUBLICATIONS 69 CITATIONS

SEE PROFILE

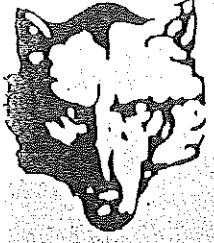
Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

..... [View project](#)

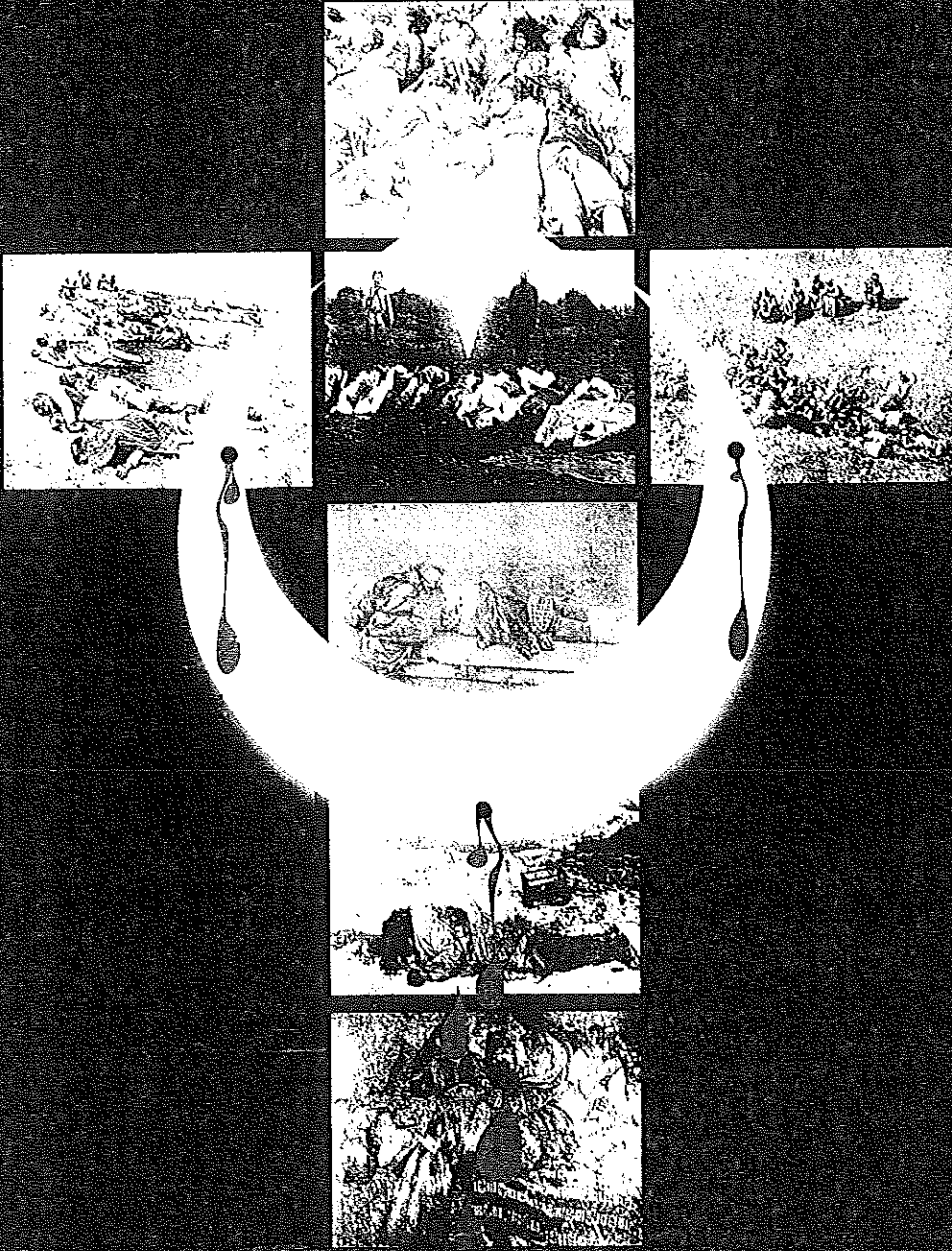
mervetanrikulu8@gmail.com [View project](#)

TÜRK YURDU

DİLDE, FİKİRDE, İŞTE BİRLİK

TÜRK-ERMEKİSTAN İTTİPİNİN
TARİHİ

95
YIL

Dr. Canan SEYFELİ İÇİNDEKİLER

Dinler Tarihi

TÜRK YURDU

Türk Ocakları Genel Merkezi Aylık Yayın Organıdır.

Sahibi

Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi Adına
Galip TAMUR

Genel Yayın Müdürü

Prof. Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Necmeddin SEFERİOĞLU

Yayın Kurulu

Yard. Doç. Dr. Erman TOPBAŞ
Dr. Fahri ATASOY • Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
Doç. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Ömer ÖZCAN
Yard. Doç. Dr. Serdar SAĞLAM • Prof. Dr. Özcan YENİÇERİ
Dr. Süleyman ERYİĞİT • Yard. Doç. Dr. Yakup DELİÖMEROĞLU
Yard. Doç. Dr. Yunus KOÇ • Yücel HACALOĞLU

Akademik Danışman ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali GÜLER (İzmit Baysal Ü.)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (Muğla Ü.)
Prof. Dr. Bahadeddin YEDİVİLDİZ (ETÜ Ü.)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Ü.)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. E. Semih YALÇIN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU (Pamukkale Ü.)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (S.D.Ü.)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. M. Cihat ÖZÖNDER (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ERKAL (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Ü.)
Prof. Dr. Şerif AKTAŞ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Ülker AKKUTAY (Gazi Ü.)

Büro

Yaşar GİRGİN

İdare Yeri

Sezenler Sokağı 4/12 Sıhhiye-ANKARA
Tel-Belgegeçer: (0312) 229 69 74

Yazınma Adresi

PK. 429 Yenışehir-ANKARA
el-mek: turkyurdu@turkyurdu.com.tr
turkocaklan@turkyurdu.com.tr
Türk Ocakları el-mek: turkocagi@turkocagi.org.tr
Türk Ocakları Web sitesi: www.turkocagi.org.tr

Türk Yurdu Dergisi İstanbul Satış Noktaları

Kitabevi Çatalçeşme Sk. Nu: 52/A Çağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 512 43 28

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayinevi
Mahir İz Cad. Nu: 2 Bağlarbaşı-Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 651 15 05 - 06

Abone Ücreti

"Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi Türk Yurdu 257311 numaralı posta çekli" hesabına, yurt içi ve yurt dışı havaaleler için de T.C. Ziraat Bankası Necatibey-ANKARA şubesi 6565463-5001 numaralı banka hesabına yatırılarak, PK. 429 Yenışehir-ANKARA adresine bilgi verilir.

Yıllık Ferdi Abone: 55 YTL.

Yıllık Kurum ve Kuruluş Abonesi: 110 YTL.

Yurtdışı Abone

Avrupa ülkeleri için: 100 Euro / Diğer ülkeler için: 100 Dolar

Yayınlanan yazıların muhtevasına ait sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanacak yazılar üzerinde yazardan müsaade alınarak gerekli düzeltmeler yapılabilir. Gönderilen yazılar yayınlanırsın yayınlanmasın iade edilmez.

Türk Ocakları Merkez Yönetim Kurulu

Başkan : Nuri GÜRGÜR
Başkan Yardımcısı : Yücel HACALOĞLU
Genel Sekreter : Prof. Dr. Orhan KAVUNCU
Genel Muhasip : Galip TAMUR
Genel Sekreter Yrd. : Prof. Dr. İsa ÖZKAN
Genel Sekreter Yrd. : Dr. Bülent AKSOY
Üye : Prof. Dr. Orhan ARSLAN
Üye : Prof. Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR
Üye : Kerim UNAL
Üye : Dr. Emrah ŞENEL
Üye : Dr. Fahri ATASOY

Denetleme Kurulu

Başkan : Prof. Dr. Celâl ER
Raporör : Orhan UYSAL
Üye : Efendi BARUTCU

Kapak - Tasarım
Abdülkani Ankan

7. Devre, cilt 26 (58)
Sayı: 225 (586)
95. Yıl

Baskı
EVREN YAY. A.Ş.
Tel: (0312) 484 05 05

Türk Ocakları Sivil Toplum Alanında Türklüğe Hizmet Etmeyi

Amaçlayan Yüz Yıllık Bir Hizmet Çınarıdır

Nuri GÜRGÜR	2
Ermeni Hadiseleri Kimin İçin Mesele, Kimin İçin İsyan,	
Kimin İçin Macera?	
Bayram KODAMAN	8
Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri	
Salim KOCA	19
Anahatlarıyla Osmanlı Ermenilerinin Siyasallaşma Süreci	
Salim CÖHCE	34
Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu	
Canan SEYFELİ	42
Ayazmend'de Bir Müslim ve Gayrimüslimin Kurduğu Ortak Vakıf	
Mustafa ALKAN	53
19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Ermeniler	
Erdal ÇETİNTAŞ	60
XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan	
Görünmeyen Tehlike: Misyonerlik	
Dilşen İnce ERDOĞAN	67
Ermeni Teröristlerin Osmanlı Başşehri İstanbul'daki Saldırıları ve	
1896 Osmanlı Bankası Baskını (ABD'deki 11 Eylül Saldırılarıyla	
Bir Mukayese)	
Necmettin ALKAN	73
Birinci Dünya Savaşı Öncesinde II. Wilhelm Almanya'sının	
Ermeni Meselesine Yaklaşımı	
H. Bayram SOY	82
Johannes Lepsius'un Şekillendirdiği Almanya'nın Ermeni Politikası	
Ramazan ÇALIK	
Zafer ATAR	90
Gregoryan Türklerin Stratejik Boyutu	
Yaşar KALAFAT	103
II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin	
Ermeni Politikaları (1908-1914)	
Haluk SELVİ	107
Tehcir'e Giden Yolda Önemli Bir Olay: 1915 Van İsyanı	
Şenol KANTARCI	115
Eski Anadolu'da Orta Asya Kültür Tarihinin İlk Örnekleri : Hakkâri Taşları	
L. Gürkan GÖKÇEK	126
Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı	
Yusuf AYÖNÜ	129
"Dil, Adamı Beyan Eder"	
Veli Savaş YELOK	
Yavuz KARTALIOĞLU	132
Haberler	135

Değerli okuyucularımızın

3 Mayıs **Türkçülük Bayramını** Kutlarız.

TÜRK YURDU

ERMENİ KİLİSESİ'NİN KURULUŞU*

Canan SEYFELİ**

Günümüz Ermenilerinin çoğunluğu, Hristiyan'dır. Bu nedenle Hristiyanlığın genel özelliklerini taşıyan Ermeni Kilisesi'nin oluşumunu Hristiyanlıktan, yani genel Kilise'den ayrı değerlendirmek onun tam olarak anlaşılmasını engelleyici bir yaklaşım olur.

Ermeni Kilisesi'nin oluşumunun ve bağımsızlık kazanmasının genel kiliseden ayrılış sürecinde gerçekleştiğini düşünüyorum. Başka bir ifadeyle Hristiyanlığın oluşum sürecinde bu yeni dinî kabul edenler arasında Ermeniler de vardı. Dinî, siyasi, sosyal ve kültürel farklılıklar ayrı ayrı kiliselerin oluşmasına neden oldu. Bu arada Ermeniler arasında da bir kilise oluştu.

Bu çalışmada Kilise kavramı ile hiyerarşisi ve lütürjisi ile kurum haline gelmiş Hristiyan cemaatlerini kastediyorum. Bu anlamda Ermeni Kilisesi derken diğer Hristiyan cemaatlerden hiyerarşisi ve lütürjisi ile ayrılan farklı bir Hristiyan cemaat kastedilmektedir. Ancak, Ermeni veya Süryani şeklinde kiliselere verilen isimlerde evrensel bir din olan Hristiyanlık içerisinde millî bir taraf vurgulanmaktadır. Aslında Hristiyanlığın evrensel boyutu inançla ilgilidir ve bütün kiliseler için geçerlidir. Ermeni Kilisesi de evrensel imanı kabul edip koruduğunu vurgulamaktadır. Millî kiliseden kastım, hiyerarşisinin, yani kilisedeki kutsal rütbe-

leri veren ve idare edenlerin Ermenilerden oluştuğu; ayin ve ibadet usullerindeki farklılıkların bu hiyerarşiye bağlı olan herkesi kapsadığı bir kiliseyi kastediyorum.

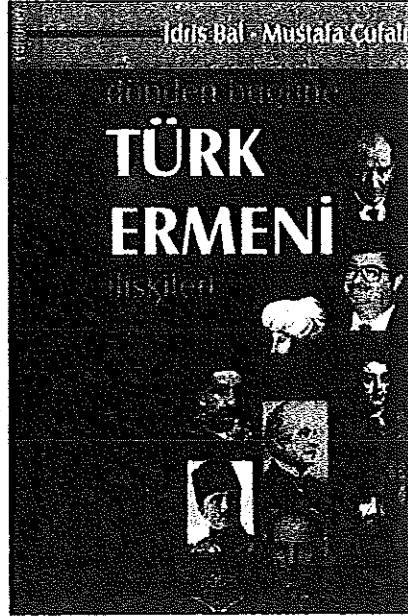
Ben bu çalışmada zikrettiğim doğrultuda ilk olarak Ermeni Kilisesi'nin genel kilise ile paralellik arzettiği noktalar üzerinde dururken özellikle ilk dört

ytızyıllık ele alacağım. Sonra Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışı, bir kurum olarak kilise haline gelişi ve bağımsızlaşmasını ortaya koyacağım.

Hristiyan kelimesi Yeni Ahit'te, Eski Yunanca "Christos yanhsı" anlamında "Christianos" şeklinde geçmektedir.¹ Christos, İbranice'de "kutsal yağ sürülmüş, yağlanmış" anlamına gelen "Meşiah" kelimesinin Yunanca çevirisi olup Latince'ye "Christus" günümüz Batı dillerine de "Christ" olarak intikal etmiştir.² Ermenice'ye Yunancasına yakın olarak "K'ristos" şeklinde geçmiştir. Hristiyan (K'ristoneay) Hristiyanlık (K'ristoneut'yun) gi-

bi terimler de aynı kelimedenden türetilmiştir.³ Mesih kelimesi Yeni Ahit'te İsa için kullanılmaktadır.

Hristiyanlık, doğu menşeli bir dindir. İsa Mesih ile Kudüs'te başlayan hareket onun havarileriyle⁴ yayılma sürecine girmiştir. Hristiyanlıkta havarilerin yeri çok önemlidir. Onlar, İsa'nın elçileridir, insanları O'nun öğretisiyle, İncil'in ışığı ile aydınlatan

ilk liderlerdir. Kutsaldılar ve onlardan kaynaklanan; kutsal kitap koleksiyonu, hiyerarşi, ayin ve ibadetler de kutsaldır. Havarilerin öğrencileri de havaridirler ve kutsaldılar. Havarilerin oluşturduğu ilk cemaat "Havariler Kilisesi" şeklinde isimlendirilmektedir. Bu nedenle günümüz müstakil kiliselerin hepsi kendisini bir veya bir kaç havariye dayandırmaktadır. Dolayısıyla kilise ve gelenek te kutsaldır.⁵

Hristiyanlıkta inançla ilgili meselelerin ana merkezi İsa Mesih'tir. Bununla birlikte kilise hiyerarşisinin temeli havarilere dayandırılmaktadır. Bu nedenle günümüz müstakil kiliselerinin hiyerarşik temeli de havarilere dayanmaktadır. Havarilerle üç hiyerarşik rütbe oluşmuştur. Piskopos, Papaz ve diyakos. Ermeni Kilisesi'nde sırasıyla Episkopos, K'ahana (Yerets) ve Sarkavak şeklinde isimlendirilmiştir.⁶ Bu üç hiyerarşi diğer kiliselerde de (mesela Kadim Süryani Kilisesi'nde) aynen korunmakta beraber bütün kiliselerde üst ve alt rütbelerde farklı hiyerarşiler oluşmuştur.⁷ Ancak hiyerarşinin bu üç basamağı kutsallığını korumaktadır. Başka bir ifadeyle hiyerarşiyle ilgili düzenlemeler bu kutsal hiyerarşi üzerine bina edilmiştir. Ermeni Kilisesi'nde sekiz hiyerarşik rütbeden bahsedilirken, aslında bu üç rütbe üzerine bina edilmektedir. Mesela, kat'oğikos hiyerarşinin en yüksekindedir, ancak o bir piskopostur. Bu nedenle episkoposapet, yani baş piskopos şeklinde de isimlendirilmektedir.⁸

Bütün Hristiyan kiliselerinde temel inancı Teslis (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) oluştururken ayrıntılarda farklı yorumlar mevcuttur. Teslis'in unsurları ile ayrıntıdaki farklı yorumlar ayrı bağımsız kiliselerin oluşum sürecinde kanunlaşan meselelerdir. Mesela Teslis'in ikinci unvanı İsa Mesih ile ilgili farklı yorumlar (İsa Mesih'in tanrılığı, teslisin diğer unsurları ile ilişkisi, ilahi ve insani tabiatları gibi konulardaki farklı yorumlar) ilk dört genel konsilin oluşmasında ve bağımsız kiliselerin ortaya çıkmasında en önemli etken olmuştur. Mutlak manada teslisi bütün kiliseler kabul etmektedir. Ermeni Kilisesi de Teslis'i kabul etmektedir. Mesela, ilk iki genel kon-

silde kararlaştırılan, "İznik-İstanbul Kredosu" diye isimlendirilen iman ikrarını kabul ederken müstakil kilisenin kabul ettiği ve/veya eklediği ikrar sözleri de vardır.⁹

Bütün bunlar gösteriyor ki Hristiyanlığın ilk üç yüzyılında Ermeniler, genel Hristiyanlık içerisinde yer alıyorlardı. IV. yüzyılın başlarından itibaren önce günümüz Hristiyanlığının genel kural ve kaidele-ri sistemleştirilmeye başlandı. Bunun en belirgin örneği, "kristolojik"¹⁰ tartışmalar üzerine toplanan genel konsiller (325 İ. İznik, 381 İ. İstanbul, 431 İ. Efes, 451 Kadıköy) ve bu konsillerde alınan kararlardır.¹¹

IV. yüzyıl başlarına gelindiğinde siyasi ve dinî kovuşturmanın yumuşadığı Roma topraklarında kristolojik tartışmalar da gün yüzüne çıkmıştır. Bu tartışmalar genel konsilleri; konsiller de kilise kurallarını belirlerken aynı zamanda bağımsız kiliselerin oluşmasına da neden olmuştur. Bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşum süreci de aynı doğrultuda olmuştur.

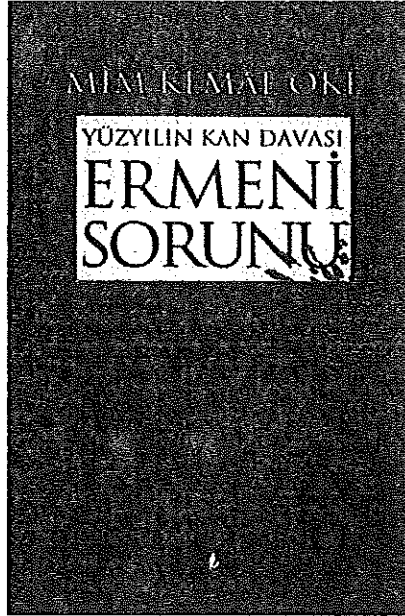
I. Ermeniler Arasında Hristiyanlığın Yayılışı

Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışına dair bilgiler IV. yüzyıl başlarına odaklanmıştır. Ermeni Kilisesi'nde Aziz Grigor LUSAVORİÇ'in 301 yılında Kral Trdat, ailesi ve halkını toplu olarak vaftiz ettiğine dair yagın bir inanç vardır. Ancak her kilisede olduğu gibi Ermeni Kilise-

si'nde de kutsal kilisenin başlangıcının, kutsallığını aldığı havarilere, onların aralarında İncil'i yayarak ilk cemaati oluşturmasına dayandığı inancı vardır. Bu nedenle önce Ermeni Kilisesi'nin havarilere bağlanma yolu üzerinde durulurken ilk üç yüzyılda Ermeniler arasında Hristiyanlığın durumuna değineceğim.

İlk üç yüzyıldaki Ermeni Hristiyanlığı hakkında bir kaç husus dile getirilmiştir. Bunlardan ilki Havarî T'adeos'un Ermenilere mesajı götürmesine neden olan, İsa Mesih döneminde geçen kral Abgar söylenesidir.

Söylenceye göre Urfa kralı Abgar hastalanır ve kimse iyileştiremez. Bu arada İsa'nın mucizelerini ▶

duymuştur. Bunun için bir mektupla heyet gönderir. Kendisini iyileştirmesi için Urfa'ya davet eder. O'nu, Yahudilere karşı koruyacağı sözünü de ekler. Ancak İsa Mesih, mektupla birlikte üzerine portresinin çıktığı bir mendilini gönderir. Mektupta, Abgar'ın görmeden inanmasını över, görevini tamamlayıp göğe yükseldikten sonra bir havarisini hastaları iyileştirmesi ve yaşam ihsan etmesi için göndereceğini söyler.

Abgar söylencesini Ermeni kaynaklarında ilk olarak V. yüzyıla tarihlendirilen Movses H'orenatsi'de görmekteyiz. Ancak, daha önce Eusebius'un (y. 260-340) "*Kilise Tarihi*"nde geçmektedir. Ayrıca "*Aday'ın Öğretisi*" diye isimlendirilen bir Süryani versiyonu vardır.¹² Bu söylence veya bu söylencenin konusu veya objeleri ile ilgili inanç ve uygulamalara hemen bütün kiliselerde rastlanmaktadır.¹³

Kral Abgar söylencesinin ikinci aşaması Havarî T'adeos'la devam etmektedir. Buna göre İsa'dan sonra Havarî Tomas'ın gönderdiği yetmişlerden T'adeos, Abgar'ı ve Urfa'dakileri iyileştirir ve şehrin tamamını vaftiz eder. Urfa'da bir piskopos (Adde, Agay) takdis ederek kendisi Abgar'ın oğlu Sanaturuk'un hâkimiyetindeki Ermenistan'a gider. Orada İsa'nın öğretisini yayar. Ancak Artaz'da şehit edilir.¹⁴

Aynı şekilde Alban (Ağvan) Kilisesi¹⁵ ve Gürcü Kilisesi¹⁶ de bu apostolik boyuta oldukça önem verirler. Süryaniler de aynı havari yoluyla Mardin, Nusaybin, Diyarbakır taraflarında, yani Süryaniler arasında Hristiyanlığın yayıldığını kabul ederler.¹⁷

Ermeni Kilisesi'nde apostolik silsilenin başında ikinci bir havari daha zikredilmektedir. Bartoğumeos, bölgede Hristiyanlığın yayılışının anlatıldığı bir çok klasik Ermeni kaynağında T'adeos'la birlikte zikredilmektedir. Bu iki havarinin şehadeti belirtilmekte ve kutsal parçaları (rölikleri), türbeleri hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁸

Hristiyanlar arasında havarilerin ve onların öğrencilerinin kutsal kabul edildiğini söylemiştik. Bu nedenle hemen her kilisenin, kutsal olan kiliseyi havarilere bağlandığını görürüz. Bu bağlantının amacı kilisenin apostolik boyutunu vurgulamaktır. Ermeni Kilisesi'nde de durum böyledir. Eğer bir kilisenin çıkışı havarilere dayanıyorsa "*doğrudan apostolik*" kilise, yok eğer apostolik bir kiliseye dayanıyorsa "*doğrudan apostolik*" kilise kimliği taşıdığı kabul edilmektedir. Bu bağlamda Ermeniler arasında ilk kilisenin,

yani Hristiyan cemaatinin oluşması havarilerden T'adeos (Thaddeus, Addai) yanında Bart'oğimeos'a (Bartholemew) da dayandırıldığından "*doğrudan apostolik*" kilise grubu içinde kabul edilir.¹⁹

İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan, (1896-1908) "*Ermeni Kilisesi*" isimli eserinin Ermenice (1911) ve İngilizce (1955) baskılarında Ermeni Kilise liderlerinin listesini verirken ve Ermenistan'da Hristiyanlığın yayılışını anlatırken bu ilk havarinin görev sürelerini de vermiştir.²⁰ Bunun yanında T'adeos'dan Grigor Lusavoriç'e kadar Ermenistan başpiskoposu olduğu kabul edilen 8 dinî liderden daha bahsetmektedir. Yazar, Azkapatum diye meşhur olan, üç ciltlik "*Ermeni Kilise Tarihi*"ni işlediği muhteşem eserinde İsa'dan başlayarak 1910 yılına kadarki dinî liderleri ve dönemlerinde gelişen olayları anlatırken bu dinî liderlere daha detaylı yer vermiştir.²¹

Buna göre İsa'dan sonraki dinî liderler silsilesi şöyledir: 1- Havarî T'adeos (Thaddeus) 43-66, 2- Bart'oğimeos (Bartholomew) 60-68, 3- Zak'aria (Zacharia) 68-72, 4- Zementos (Zementus) 72-76, 5- Atnerseh 77-92, 6- Muşe (Mooshe, Movses) 93-123, 7- Şahen (Shahen) 124-150, 8- Şavarş (Shavarsh) 151-171, 9-Ğevondios (Ghevondius) 172-190, ve 10- Mehrujan (Mehroojan) 240-270?²²

Bu piskoposlardan sonuncusuna Eusebius'un "*Kilise Tarihi*"nde yer verilmektedir.²³ Buna göre İskenderiyeli Dyonysius (öl. 264), Ermenistan'daki kardeşlerine, piskopos Meruzanes'e "*itiraf*" üzerine bir mektup yazar. Mehrujan'ın Aştışat veya Sivas piskoposu olması ihtimali üzerinde durulmaktadır.²⁴ Ancak buradan hareketle Ermenilerin yaşadığı coğrafyada Hristiyanlığın yayıldığını ve piskopos idaresinde bir cemaatin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Eusebius, ayrıca İmparator Maximus'un (Daja) (311) Hristiyan Ermenilerle savaşta inançlı tutumlarından dolayı dinlerine meyletmesinden bahseder.²⁵ Bu tarihte bölgede inançlı bir Ermeni Hristiyan grubundan bahsedilmektedir. Bu bilgi Roma'da Hristiyanlığın serbest bırakılması öncesine ışık tutmaktadır ki Ermeni coğrafyasında Hristiyanların varlığını ortaya koymaktadır.

Ormanyan, ruhani liderler, onların misyonları, hatıraları ve kutsal eşyaları, onlarla ve eşyalarıyla ilgili halk inançları, onlara kutsal gelenekte yer verilmesi, özel günler tahsis edilmesi; başka azizler ve şehitlerin varlığı ve gelenekte bunlara değer verilmesi gibi nedenlerle ilk üç yüzyılda Ermeniler ara-

sında Hristiyanlığın yayıldığını ortaya koymaya çalışmıştır.²⁶

Ayrıca Hristiyanlığın kovuşturma ve tazyik altında olduğu Trajan (98-117) döneminde Ermenistan steplerine Hristiyan askerlerin sürüldüğünden bahsedilmektedir.²⁷ Bu bilgi II. yüzyılın başından itibaren Ermenilerin yaşadığı bölgede Hristiyanların varlığını, dolayısıyla Ermenilerin bunlardan en azından haberdar olduklarını göstermektedir.

İlk üç yüzyıla ait bu bilgiler, ilk dönemde Ermenilerin yaşadıkları bölgede Hristiyanlığın duyulduğunu III. yüzyılın ikinci yarısında ise bir Hristiyan cemaatin olduğunu göstermektedir.

II. Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu

Ermeni coğrafyasında yavaş yavaş yayılan Hristiyanlık için IV. yüzyıl başları bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde Ermenistan'da Hristiyanların varlığına dair bilgiler çoğalmaktadır. Bahsetmiş olduğumuz dönemde Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa son bir darbesi gerçekleşmektedir. Diocletian ve Maximus DAJA'nın uyguladığı bu kovuşturma Ermeni coğrafyasında da gerçekleştirilmektedir. Bu bölgede inançlı bir Hristiyan topluluğunun varlığını öğrendiğimiz IV. yüzyıl başlarında Ermeni Kilise geleneğinde çok önemli bir yeri olan Grigor LUSAVORİÇ odaklı olaylardan bahsedilmektedir. Ermeni Kilisesi'ne göre, kral Trdat, ailesi ve Ermeni halkı Aziz Grigor'un çabalarıyla toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir (301). Grigor Lusavoriç, Ermeni Kilisesi'nin ilk dinî lideri olmuştur. İlk kilise Vağarşapat'ta (Ecmiatzin) kurulmuştur (302).

Grigor LUSAVORİÇ'ten bahseden en eski kaynak kral Trdat'ın yazıcısı olduğunu söyleyen Grek AGAT'ANGEĞOS'un eseridir. Agat'angeğos eserinin girişinde bizzat gördüklerini kaleme aldığını zikretmiştir. O, eserini Aziz Grigor ve kral Trdat'a tahsis etmiştir.²⁸

Agat'angeğos'a göre, Sasani kralı Ardeşir (224-240) Ermeni kralı Husrev'i öldürtmek ister ve Aziz Grigor'un babası Anak eliyle öldürülür. Ancak Husrev'in askerleri de onları öldürür, küçük Grigor kurtulur. Hristiyan olan dadısı tarafından Kayseri'ye götürülür. Husrev'in ise bir küçük oğlu vardır. Adı Trdat olan bu çocuk ta İstanbul'a götürülür. Trdat orada büyür ve dönüp krallığını kurar. Kayseri'deki Grigor ise Hristiyan bir çevrede yetişir. Evlenir iki oğlu olur, bunları terkederek Trdat'ın yanına gider.

Bir ayın esnasında kurban sunmayı reddeder. Bu arada Trdat babasının katilinin oğlu olduğunu öğrenir. Grigor, işkenceler sonrasında 13-15 yıl kaldığı derin kuyuya atılır. Trdat, Roma'dan Diocletian'ın zulmünden kaçan rahibeleri kendi topraklarında bulur ve H'r'ip'sime'ye sahip olmak ister, başaramaz ve arkadaşlarıyla beraber hepsini öldürtür. Bunun üzerine tedavi edilemez bir hastalığa yakalanır. Kız kardeşi Husreviduht'un rüya görmesi üzerine 14 yıldır derin kuyuda kendisine ekmek atan bir kadın sayesinde sağ kalan Grigor çıkarılır ve kralı ve etrafındaki diğer hastaları dualarıyla iyileştirir. Bunun üzerine Trdat onu dinî lider olarak kabul eder ve Kayseri'ye gönderir. Kayseri'de Ğevontios tarafından Ermenistan'ın piskoposu olarak takdis edilen Grigor, kilise faaliyetlerini sürdürerek döner. Murat suyunda kralı, ailesini ve binlerce kişiyi vaftiz eder. Sonra bir vizyonda kendisine görünen İsa ilk kilisenin yerini ve şeklini Grigor'a gösterir. Ecmiatzin'de kilise inşa edilir. Pagan mabedleri yıkılıp kiliseler inşa edilmeye devam edilir ve buralara ruhaniler atanır. Okullar açılır, öğrenciler yetiştirilir. Bu arada Grigor'un ailesi Kayseri'den getirilmiştir ve kendisinden sonra oğlu Aristakes'i ruhani lider olarak atar. Aristakes İznik konsiline (325) katılır. İnzivaya çekilen Grigor ise bir mağarada vefat eder.

Grigor Lusavoriç ruhban sınıfına dâhil olmadan önce evlenmiştir ve iki oğlu olmuştur. Bunlardan küçük oğlu Aristakes'i kilisenin ve kralın isteğiyle önce "kahana (piskopos)", sonra "Ermenistan coğrafyasının Kat'oğikosu" olarak kendisine halef takdis ettikten sonra inzivaya çekilmiştir.²⁹ Böylece Ermeni kilise geleneğinde dinî liderliğe veraset yolu açılmıştır. Grigor'dan sonra (öl. 325) Aziz Sahak'a (öl. 439) kadar, yaklaşık 110 yıllık dönemde dokuz ruhani liderden beşi onun torunlarından olacaktır.

Aziz Grigor, Ermenilerin dinî lideri olduktan sonra takdisini Kayseri'den almıştır. Başpiskoposluk takdisinin Kayseri başpiskoposu tarafından gerçekleştirildiği son kat'oğikos, Grigor'un torunlarından olan büyük Nerses'tir (353-373). Ermeni kralı Pap, kendisinin atadığı Aziz Grigor'un soyundan olmayan sonraki Kat'oğikosun takdisinin bölge piskoposları tarafından gerçekleştirilmesini sağlamıştır.³⁰ Hristiyanlıkta farklı fikirlerin, kiliselerin gün yüzüne çıktığı, ancak devlet gücünü arkasına alan bağımsız kiliselerin olduğu V. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce, dolayısıyla ancak bir Hristiyan genel

kilisesinden bahsedilebilecek bir dönemde gerçekleştiren dinî lider takdisi hadisesini Grek Kilisesi'nden ayrılmış olarak addetmek pek akla yatkın gözükmemektedir.³¹

Kilise'nin kurumsallaşmasına örnek teşkil eden bu hadisenin kilise kurumunun temelindeki hiyerarşiye ışık tutmaktadır. Ermeni Kilise hiyerarşisinin temelini Aziz Grigor LUSAVORİÇ'e bağlandığını daha önce söylemiştik. Vakanüvisimiz AGAT'AN-GEĞOS Grigor'un kral Trdat, ailesi ve halkının Hristiyanlığı kabullerinden itibaren pagan geleneğin yıkılıp Hristiyan kiliselerin kurulmaya başladığını söylemektedir. Ancak kiliselerin açılış ayinleri ve piskopos atamalarının yapılmasını Grigor'un dinî liderlik takdisinden sonraya bırakıldığını anlıyoruz.³² Buna göre Aziz, Kayseri'den dönüşünde beraberinde gelen ruhanileri Ermenilerin ilk piskoposları olarak tayin etmiştir. Onun ilk hiyerarşik cemaati içerisinde Ağbianos³³ isimli birisi vardır. Bu nedenle ilk 12 piskoposa "ağbianosla"r denmiştir.

Aziz Grigor tarafından atanan ilk piskoposların Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılmasında önemli rol aldıklarını yine aynı kaynaktan öğreniyoruz. Aziz Grigor bütün hayatı boyunca Ermeni coğrafyasında gezmiş, İncil'i anlatmış, kiliseler inşa ettirmiş, piskopos ataması (takdis ve tayin) yapmış, Süryanice ve Grekçe eğitim görmeleri için öğrenciler seçmiş vaftiz, evharistiya, komünyon gibi genel Hristiyanlık sakramentlerini icra etmiştir.³⁴

Agat'angeğos'un verdiği bu bilgilere göre, Aziz Grigor'un bir kurum olarak ortaya çıkan Hristiyanlığın iki önemli boyutunu, kilise hiyerarşisi ve kilise litürjisini genel hatlarıyla yaşama geçirdiğini söyleyebiliriz.

III. Ermeni Kilisesi'nin Genel Kilise'den Ayrılışı (Bağımsızlaşması)

Aziz Grigor'un kurmuş olduğu kilise, bundan sonraki süreçte Ermeni rengini kazanmaya ve bağımsız bir kilise olma yolunda ilerlemeye devam etti. Ermeni Kilisesi'nin kendi hiyerarşisi ve litürjisini oluşturma ve diğer kiliselerden ayrıldığı noktaları ilan etme süreci kilisenin bağımsız hâle gelmesini de vurgulamaktadır.

Aziz Grigor'dan sonra sırasıyla küçük oğlu Aristakes (325-333), büyük oğlu Vrt'anes (333-341), sonra Vrt'anes'in oğlu Husik (341-347) ruhani liderlik (kahanayapetlik, başpiskoposluk, kat'oğikosluk)

tahtında oturdular. Husik'in oğulları, Pap ve At'ana-gines Ermeni cemaatin teklifine rağmen ruhani liderliği kabul etmediler. P'avstos onlar "kralın kız kardeşelerini karıları edinerek bu dünyayı seçtiler; Tanrı'nın mirasını reddettiler" der.³⁵ Bunun üzerine akrabaları Aştişat'lı P'ar'en (348-352) hayrapetlik (kat'oğikosluk) tahtına oturdu.³⁶ Ancak P'ar'en öldüğünde, patriklik makamı Lusavoriç'in ailesinden alınıp piskoposlar yetiştiren başka bir ailenin temsilcisine, Manazkert'li Şahak'a (352-353) emanet edildi.³⁷ Bundan sonra tekrar Grigor Lusavoriç'in soyuna, torunlarından Nerses'e geçmiştir.

P'avstos ve Nerses'in biyografisini kaleme alan, adı bilinmeyen yazara göre Nerses (kat'oğikosluk dönemi 353-373) başpiskoposluk takdisini Kayseri'den almıştır. Nerses ilk iş olarak atalarından kalma Aştişat'taki yurtluğunda bir ruhani kurul toplamıştır. Yeni kilise kanunları düzenleyip sürüp giden bazı putperestlik uygulamalarına karşı harekete geçerek disiplini yeniden oluşturmuştur.³⁸ Hakiki bir Hristiyan zihniyetiyle, hastaneler, özellikle cüzam hastaneleri kurmuştur. Onun döneminde Ermeni Kilisesi'nde keşişlik hayatı önem kazanmıştır.³⁹

Nerses döneminde alınan kararların Ermeni Kilisesi'nin rengini belirleyen ayrıntıdaki kararlar olduğu anlaşılmaktadır. Nerses'ten sonra siyasi liderin etkisi ile de olsa Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlaşması yolunda önemli bir değişiklik olmuştur. Ermeni Kilisesi'nde Aziz Nerses'ten sonra Kat'oğikosluk tahtına Aziz Grigor'un soyundan olmayan, ancak onun dava arkadaşlarından Manazkert'li (Malazgirt) Ağbianos'un soyundan ruhaniler geçti. Bunda etkili olan dönemin Ermeni Arşakuni kralı Pap (369-374) idi. Bu nedenle Grigor'dan beri Kayseri'de takdis edilen Ermeni ruhani liderleri bundan sonra artık Ermeni piskoposlarınca takdis edilmeye başladı.⁴⁰ Bu kat'oğikoslar şunlardır: Şahak (Husik) I Manazkerttsi (373-377), Zaven I Manazkerttsi (377-381), Aspurakes I. Manazkertts, (381-386).

Kat'oğikosluk tahtı Aziz Şahak'la tekrar Grigor'un soyuna geçmiştir. Başpiskopos takdisinin artık kendi piskoposlarınca kralın huzurunda yapıldığı Şahak döneminde (387-439) hem Ermeni Kilisesi hem Ermeni millî tarihi için en önemli adım bu zamanda atılmıştır. Bu büyük adım Ermeni alfabesinin icadıdır. Süryani ve Grek alfabesinin önemli ölçüde etkisinin bulunduğu Ermeni alfabesinin mucidi piskopos Maştotz'dur. Tabii ki dönemin kralı ve

ruhani liderinin de büyük yardım ve destekleri olmuştur.⁴¹ Alfabenin icadında kilisenin önemli ölçüde etkisi olmuştur. Herşeyden önce bunu gerçekleştirenlerin hemen hepsi ruhban sınıfından şahsiyetlerdir. Kat'oğikos Sahak, Mesrop Maştotz ve bunların öğrencileri.⁴²

Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayıldığı ve kilisenin oluştuğu dönemde litürji dili olarak Süryaniçe ve Grekçe kullanılmak durumunda idi. Bu durum kilisenin bağımsızlık sınırında olmasına neden oluyordu. Yani kilise eğitiminin bu dillerde yapılması Ermenileri Süryaniler ve Greklere bağımlı hâle getiriyordu.⁴³ Bu bağımlılık öteden beri temkinli yaklaşmak zorunda kaldıkları siyasi gücü etkili olan Roma-Konstantinopolis'e bağımlı olmayı da sağlayabilirdi. Hâlbuki Mazdeizme karşı savaş verdikleri son dönemlerde Sasanilerle anlaşmalar yapan ve Ermeni coğrafyasının ikiye bölünmesiyle (387) siyasi etkisini zayıflatan, aynı zamanda zor zamanlarında yardımlarına koşmayan dindaşlarının bu hareketleri dinî anlamda da temkinli yaklaşımlarını gerektiriyordu. Grigor'dan beri halka vaazların Ermenice olarak yapılması⁴⁴ yeterli olmuyordu. Bütün bunların etkisiyle halkın anlayabileceği bir literatürün olması ancak alfabe ile mümkün olabilirdi. Zaten önlerinde örnek alınabilecek davranışlar yine kiliseden gelmişti. Daniyel isimli bir Süryani ruhani bir alfabe geliştirmişti, ama yeterli olmuyordu. Bu nedenlerle hummalı bir çalışma başlatıldı. Kısa zaman içerisinde alfabe oluşturuldu ve çevirilere başlandı. Kutsal Kitap tercemesini bizzat Kat'oğikos Sahak yaptı.⁴⁵

Sasani hegemonyasının yumuşak politikayla gerçekleştirilmesi bu faaliyetlerin hızına etki etmiştir muhtemelen. 420'li yıllarda tekrar sertleşen baskıların nedenlerinden birisi de bu atılımın farkedilmesi idi. Ancak, önemli ölçüde yol katedilmesi sertleşen baskıların alfabe icadından sonraki çalışmalarını etkilemedi. Şöyle ki Ermeni Kilisesi'ne öteden beri serbestlik tanıdığı Süryani etkisininin oluşmasını sağlayarak etki etmek isteyen Sasani kralı Kat'oğikos Sahak'ı tahtından uzaklaştırıp Surmak'ı getirdi. Bazı Ermeni sülalelerinin de etkisiyle gerçekleşen bu anti-patrik atama, devamında Süryani liderlerin atanmasına neden oldu.⁴⁶ Ancak, beceriksiz olmaları ve etkilerinin Sasani hükümet gücüyle ve sadece siyasi bağlamda olması Sahak'ın Aştışat'taki aileden kalma topraklarında ruhani işlerinin devamını sağ-

lamıştı. Ayrıca siyasi sorumluluklardan, dolayısıyla çalkantılardan uzak kalan Aziz, doğrudan kiliseyi ilgilendiren meselelerle uğraşmaya devam etti. Bu durum alfabenin icadı sonrasındaki gelişmeleri hızlandırdığı gibi Ermeni Kilisesi'nin genel kiliselerdeki çekişmelere daha yakından katılmalarını sağladı. Mesela, 431 Efes Konsili'ndeki İsa'nın doğası tartışmalarına Ermeniler de dahil oldu. Bu gelişmeler üzerine Aştışat'ta bir (435) konsil toplandı ve Nestorius'un görüşü reddedildi. Efes'e Ermeni ruhanilerinden katılım olup olmadığını bilmiyoruz, ama Sahak ve Mesrop'un eğitim amaçlı İstanbul'da bulunan öğrencileri⁴⁷ vasıtasıyla olayların sıcaklığına takip edilmesi oldukça mümkündür.

Surmak'ın tekrar dinî lider yapıldığı (437) dönemde Sahak inzivaya çekilmişti ve ruhani işlerle meşgul olmaya devam etmişti.⁴⁸ Aziz Sahak 439'da öldü ve erkek evladı yoktu. Soyunun tek takipçisi olduğu için Grigor'un soyundaki son dinî lider oldu. Ancak kat'oğikosluk işlerini onun yerine Aziz Mesrop piskoposluğunu yürüttüğü Vağarşapat'ta (Ecmiatzin) sürdürdü. Fakat, bir süre sonra o da vefat etti (440). I. Hovsep, Sahak'ın yerine, Kilise'nin ruhani idaresini ele aldı. Sasaniler ise Husik'in ruhani liderliğini, siyasi kat'oğikos Surmak'ın 444'de ölümü sonrasında ancak kabul etti.⁴⁹

Bu tarihlerde Sasani hükümdarı II. Yazdicerd (438-457) idi ve Ermeni Kilisesi büyük bir Mazdeist baskının arifesindeydi. Aynı zamanda Roma'daki altında yatan siyasi nedenlerin de etkisiyle ciddi kristolojik tartışmalar devam ediyordu ve bunun için 449 ve 451'de birer konsil toplandı. 449 konsilinde alınan kararları kabul etmeyen Roma-Bizans Kilisesi 451'de yeni bir karar aldı iki doğa görüşünü kabul etti.⁵⁰ Diğer tarafta Ermeniler Sasanilere karşı ölüm kalım savaşı veriyorlardı. Yine istekte bulunmalarına rağmen İstanbul, yardımlarına gelmemişti. Ermeni ruhanileri ve siyasi liderleri bir araya gelmiş ve meşhur Avarayr mücadelesini vermişlerdi. Kaybetmiş olsalar da kilise ve Ermeni sülaleleri bir araya gelmiş ve bu mücadeleyi gerçekleştirmişlerdi.⁵¹ Bu savaştaki beraberlik Ermeni dinî ve millî varlığının en önemli destanı oluşmuştu. Alfabenin icadı ve kutsal geleneğin kitaplaştırılmasının hemen akabinde gerçekleşen bu hadise Ermeni Kilisesi'nin gücünü de ortaya koyuyordu. İskenderiye merkezli fikirlerin aforoz edildiği Kalkedon Konsili'ne (451) davet edildiler mi bilmiyoruz. Ancak Ermeni Kilisesi İ-

tanbul'dan uzaktaydı ve Ermeniler savaş hâlindeydi. Bu nedenle katılmaları pek mümkün gözüküyordu.

Savaş sonrasında isyana katılan Kat'oğikos I. Hovsep diğer ruhanilerle birlikte öldürüldü (454).⁵² Hovsep'ten sonra patriklik makamına sırasıyla Manazkertli Melite (452-456) ve Manazkertli Movses (456-461) geçtiler. Bu ruhanilerin Süryani Kilisesi'ne meyilli olmaları, politikasını değiştiren Sasanelerin daha da yumuşamalarını sağlamıştır. Bu dönemde siyasi liderler gibi ruhani liderler de başkent Dvin'de ikamet etmeye başladılar.

Devamında Dvin'de ikamet eden Kat'oğikos Kyut I Arahezatsi'nin (461-478) Greklere meyilli olduğuna dair şikayetler üzerine Firuz (459-484) onu saraya çağırıldı ve sarayda alıkoymdu. 472 yılına kadar süren bu yarı tutsaklık hâli bitti, ancak bu kez de Dvin'deki kat'oğikosluk ikametgahına gitmesi men edildi. O da Vanant'taki Otmus'a, yani memleketine yerleşti. Altı yıl sonra orada ölecekti (478).⁵³ Yerine Yovhannes I. Mandakuni (478-490) geçti.

Bunlar olup biterken Ermeniler üzerindeki baskılar tekrar artmıştı. Yeni bir Ermeni isyanı başladı. Geçmişten beri Kilise'nin yanında yer alan Mamikonyanlar ailesinin yeni lideri bu sefer Vahan'dır ve isyanın siyasi lideridir. Kat'oğikos Mandakuni ile iş birliğinde olan Vahan,⁵⁴ üzerine gönderilen Pers subaylarıyla dört yıl sürdüğü mücadeleyi en sonunda Firuz'un doğuda savaşta ölümüyle (484) masaya oturulacak düzeye getirdi. İç kargaşalıklarla uğraşan Sasanelerin yeni kralı Valaş, Vahan'a marzbanlık (485-505 veya 510) vermek zorunda kaldı.⁵⁵

Vahan'ın marzban olarak Vağarşapat ve Dvin'e dönüşü görkemli bir karşılama ve törenle gerçekleştirilir. Yeniden bir yapılanmaya giden Ermeni Kilisesi'nde bağımsızlaşmaya dönük ciddi atılımlar gerçekleştirilir. İlk olarak Vağarşapat ve Dvin'deki kiliselerin tamiri yapılır. Kat'oğikosluğu 484'de resmen Dvin'e taşıyan Mandakuni Vahan'ın gölgesinde kendisini kilise işlerine adar.⁵⁶ Kat'oğikos Mandakuni Ermeni Kilisesi'nin millî özelliklerini kazanmasında önemli adımlar atmıştır. O, akşam ve sabah vaazlarını (koroz), vaftiz ritüelini, diyakozluk, papazlık ve piskoposluk ritüelini, kiliseleri duayla takdis edip hizmete sokma ritüelini ve Aziz Atanasios'unki olduğu iddia edilen eksiksiz dua kitabını hazırlamıştır. Bu nedenle Mandakuni, Ermeni Kilisesi'nde saygıyla anılan bir ruhani lider olmuştur. Ormanyan bu

durumu, Kat'oğikosu överek "ismi, Aziz Sahak'tan sonra en saygın isim olarak hatırlanır" şeklinde ifade etmiştir.⁵⁷

Hem siyasi gücün artması hem de Kilise'nin rahatlaması sonrasında Ermeni Kilisesi'nde bağımsızlığı resmen ilan etme süreci başlamıştır. Ermeni Kilisesi, bu zamana kadar Hristiyanlık inancının temelini oluşturan İsa'nın tanrısalılığı tartışmalarının doğurduğu fikirlere dair görüşlerini net olarak ortaya koyamamıştı. Bu tartışmalar İsa'nın doğası ile ilgili ilahiyat tartışması idi. Bu konuda ilk olarak I. Efes Konsili (431) ile iki doğa, yani biri insani diğeri ilahi iki kişilik şeklindeki Nestorius'un görüşü reddedildi. Nestorius'un görüşünün aforoz edilmesi Hristiyanlıkta suların durulmasını getirmede bilakis, tartışmaların daha da genişlemesini sağladı. Bu tartışmaları sonuca ulaştırması düşünülen Kalkedon Konsili (451) ile daha da alevlendi ve günümüz bağımsız kiliselerinin oluşmasına neden olan en önemli dönemeç oldu. Bu konsilde İsa'nın doğası ile ilgili iki tabiatta birlik diye ifade edebileceğimiz görüş karara bağlandı. Bu görüşü İskenderiye ekolünden Eutykhes katıksız monofisizmi savunarak reddetti.⁵⁸

Bu iki konsil sonrasında Ermeniler meseleye dair görüş bildirecek siyasi ve dinî bağımsızlığa sahip oldukları vakit iki doğa görüşünü reddettiler. Ancak Kalkedon'da kabul edilen görüşe dair fikirleri daha sonra olgunlaşmaya başladı. Mandakuni'den sonraki Kat'oğikos Babken I. Votmsetsi (590-516), ruhani liderliğinin büyük bir bölümü Vahan'ın marzbanlığı döneminde geçti. Ülkedeki bu sakin hava Ermeni Kilisesi'nin öteden beri haberinin olduğu meselelere eğilmesini sağladı. Ayrıca V. yüzyılın ilk yarısının alfabenin icadıyla Ermeni kilise tarihi açısından önemli çeviriler yapılmıştı. Ermeniler, iki büyük ölüm kalım savaşından sonra fikirleri ele alıp düşünüp tartışacak duruma gelmişlerdi. Babken döneminde Dvin'de toplanan Ermeni konsilinde (506) Kalkedon konsili ve kararları reddedilirken Nestorius'un fikirleri de reddedildi. Daha sonra yine Dvin'de 527'de bir konsil daha toplandı ve aynı fikirler tekrar edildi. Ancak, bu konudaki kesin ve net karar II. Nerses dönemindeki Dvin konsilinde (554) ortaya kondu.⁵⁹ Böylece Ermeni Kilisesi anti-Kalkedoncu görüşünü ilan ederek Kiliseler arasındaki yerini belirlemiş oldu. Bu durum Ermeni Kilisesi'nin bahımsızlığını ilan etmesi anlamına da geliyordu. ▶

554'deki konsilde Ermeni takviminin de oluşturulmasıyla tamamen Ermenilere özgü bir yapıya bürünmüştü. Çünkü, artık kilise, ayin ve ibadetlerinde takvim gerektiren hususlarda Greklere veya Süryanilere bağımlılıktan kurtulmuştu.⁶⁰

Böylece Ermeni Kilisesi, Grek Kilisesi ile bağlarını tamamiyle koparmış oldu. Bundan sonra kiliseler arasında birleşme veya Ermeni ruhanilerinden bazılarının Bizans usulünü benimsetme çabaları oldu. Ancak Ermeniler sıcak ilişkiler oluşturmalarına rağmen birleşme teşebbüslerinin daha çok siyasi olduğunu farkettiler. Kat'oğikos Nerses Şnorhali'nin (1163-1173) gayretleri bunun en güzel örneklerindedir.⁶¹

Bağımsız bir Ermeni Kilisesi oluşum sürecinde Kafkas bölgesindeki diğer Hristiyanlar, Gürcü ve Alban (Ağvan) kiliseleri de oluşmuştu. Ermeni Kilisesi'nin bu kiliselerle ilişkisi bağımsız bir Ermeni Kilisesi'nin oluşum sürecinde durmuyor. Ancak Kilise'nin millî kimliğini ilgilendiren bir noktada yer almaktadır. Ermeni kaynaklarına göre bu kiliseler Ermeni Kilisesi'ne bağlı olup, Gürcü Kilisesi VII. yüzyıl başlarında Kalkedoncu Grek hiyerarşisini kabul etmiştir.⁶²

Aynı dönemde Sünik piskoposluğunun Ermeni hiyerarşisinden ayrılarak Alban hiyerarşisine bağlı olduğu üç piskoposluk bir dönem vardır. Alban kökenli olduklarına dair bilgiler bulunan Süniklerin Albanları tercih etmesi, ancak kısa sürede tekrar eski hiyerarşiye bağlılığını devam ettirmesi söz konusudur.⁶³ Bu olaylar bir millî Ermeni varlığının oluşmasında kilisenin önemli bir etken olduğunu da ortaya koymaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak İsa ve Havarilerinden sonra yayılan Hristiyanlık zamanla Ermenilerin yaşadığı bölgeyi içine alır duruma gelmiştir. Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışı IV. yüzyıl başlarında belirgin bir hız kazanmıştır.

Ermeni Kilisesi, kiliseyi havariilere dayandırmaktadır. Ancak Ermeni Kilise tarihinde en etkili ve önemli gelişmeyi aydınlatıcımız diye isimlendirdikleri Aziz Grigor'a atfetmektedirler. Ermeni Kilisesi Aziz Grigor döneminde kurulmuştur. Ancak Aziz Nerses ve özellikle Aziz Sahak dönemlerinde bağımsızlaşma yolunda en ciddi altyapı oluşturulmuştur. Alfabenin icadıyla Ermeni kutsal edebiyat külliyesi

oluşturulmaya başlamıştır. Böylece Ermeni Kilisesi, felsefik boyutu olan meselelerde fikir beyan etme düzeyine gelmiştir. 451 Kalkedon genel konsilinden sonra yüzyıl içerisinde farklı fikirlerini beyan ettiği yerel konsillerle anti-Kalkedoncu fikrini ilan etmiştir.

Böylece bağımsız bir Ermeni Kilisesi oluşmuştur. VII. yüzyılın başlarında gelişen olaylarla Gürcü ve Alban kiliseleri ile ilişkileri zayıflayan Ermeni Kilisesi millî bir kimliğe bürünmüştür. ■

* Bu çalışmada kiliseye ait Ermenice isim ve terimlerde transkripsiyon metodum Doğu Ermenice'ye göredir. Bu nedenle "Kat'oğikos", "Grigor" gibi isimleri Ermenice'deki şekilde kullandım. Ancak Patrik (Patriark) pikopos (yepiskopos) gibi Türkçe'de kullanımını yaygınlık kazanmış terimleri transkribe etmedim.

** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dinler Tarihi Arş Gör. csevfe@yahoo.com

¹ Resullerin İşleri, XI/26, XXVI/28; Petrus'un I. Mektubu, IV/16.

² Mircea Eliade ve Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev.: Ali Erbaş, İstanbul: İnsan Yay., 1997, s. 119; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yay., 1998, s. 169.

³ Ruben Serobi Ğazaryan, *Grabari Bar'aran*, Ant'İllias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2004, ss. 1316-1317; Petros Zek'i Karapetyan, *Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren (Ermeniceden Türkçeye Mükemmel Lugat)*, K. Polis: V. Yev H. Ter-Nersesyan, 1907, s. 862.

⁴ Havari, Yunanca *apostle*, gönderilen kişi anlamına gelir, çoğulu "apostolos"tur. Bk. Gündüz, *a.g.e.*, s. 161. Ermenicede Havari terimi, *göndermek* anlamındaki *ar'ak'el* fiilinden türetilmiştir. Resul, havari için *ar'ek'eal* (*ar'ek'yal*), resulî, apostolik, havariliğe ait anlamında *ar'ek'elakan*, risalet, havarilik anlamında *ar'ek'elut'yun* şeklinde kullanılmaktadır. Ğazaryan, *a.g.e.*, ss. 177-178; Karapetyan, *a.g.e.*, s. 107. İsa'nın seçkin öğrencileri için kullanılan havari terimi, Matta (Matt'eos) (X/2-4), Markos (III/16-19) ve Luka (Ğukas) (VI/14-16) incillerinde bazı farklarla Havarilerin isimleri şöyledir. Petros (Petrus) diye isimlendirilen Simon ve kardeşi Andreas, Zebede'nin (Zebedeos) oğulları Yakub (Yakobos) ve Yuhanna (Yovhannes), Filipus (P'illippos), Bartolomeus (Bart'oğomeos), Matta (Matt'eos), Tomas (T'ovmas), Alfeus'un (Alp'eos) oğlu Yakub (Yakobos), Taddeus (T'adeos), Gayur Simun (Kanalı Simon), Yahuda İskaryot (Yuda İskariot). *Astuatzaşunc' Nor Ktakaran*, Stanpul, 1996. Sonuncusu İsa'yı inhar ederek çarmıha gerilmesine neden olduğundan kendisinin öğrencilerinden Mattias (Matiya) seçilmiştir.

⁵ Tiran Nersoyan, *Armenian Church Historical Studies, Matters of Doctrine and Administration*, Derleyen ve Girişle birlikte yay.: Nerses Vrej Nersessian, New York: St. Vartan Press, 1996, ss. 49 vd.;

Ayrıca bk. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Ocak Yay. , 1997, ss. 205 vd.

⁶ Küçük, *a.g.e.*, ss. 276-277

⁷ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 309; Ayrıca bk. Hanna Dolapönü, *Şenmasların Rütbeleri Kilisenin Kanununa Göre*, Çev.: Hanna Aksöz, Mardin: Özhikmet Matbaası, 1960, ss. 2-4.

⁸ P. Antabyan, "Kat'oğikos", Haykakan Sovetakan Hanragitaran, hator 5, Yerevan, 1979, s. 164.

⁹ Gevorg Mesrop, *Hovnuakan Astuatzabanut'yun Hayastanyeats S. Yekeğetsloy*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzî Tann Kilikioy, 1979, ec. 37 vd.; Ayrıca bk. Küçük, *a.g.e.*; Kredo hakkında ayrıca bk. *Preces Sancti Nersets Clajensis Armeniorum Patriarchae*, Venetiis: In Insula S. Lazari, tarihsiz.

¹⁰ Kristoloji (Christology): Hristiyan İlahiyat'ında İsa-Mesih'in kişiliğini araştırma, özellikle ondaki ilahi ve beşeri tabiatlarını inceleme bilimi. Bk. Gündüz, *a.g.e.*, s. 224.

¹¹ Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Fransızcaya Çev.: Soeur Jean-Marie O. P. , Türkçeye Çev.: Mehmet Aydın , Ankara: T. T. K. Bas., 1990, ss. 3 vd.

¹² Kral Abgar söylencesindeki İsa'nın mektubu hem doğuda hem de batıda Orta Çağ Hristiyanları arasında bir tilsim ya da muska olarak kullanılan önemli bir obje olmuştur. Abgar'ın İsa ile mektuplaşması Eusebius'un Kilise Tarihi'inde ve *Havari Aday'ın Öğretisi* isimli eserde uzun uzadıya anlatılmıştır. II. yüzyıl sonlarına tarihlenen bu eserlerden ilkindisine göre hareket eden Süryani Kilisesi'nde de Abgar söylencesi çok önemli bir yer tutmaktadır. Bk. *The Church History of Eusebius*, Philip Schaff, Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Book I, Chapter XIII; *The Doctrine of Addai, The Apostle*, Çev. ve Notlandıran: George Phillips, London: Trübner & Co., 1876, Ayrıca bk. Sebastian Brock, "Eusebius and Syriac Christianity", in *Variorum Collected Studies Series, From Ephrem to Romanos*, 1999, pp. 212-234. Fakat mektupları ve yüzyıllarca Hristiyanların İsa'nın gölgesinin üzerlerinde olduğunu, kutsal ışığın kendilerini aydınlatmasını sürdürdüğünü kabul ettikleri İsa'nın yüzünü sürdürdüğü ve iyileşmesi için Abgar'a gönderdiği mendili; Abgarla birlikte Hristiyanlığı kabul eden kızının bizzat öreerek gönderdiği İsa'nın dikişsiz gömleği gibi objeler yüzyıllarca ordan oraya taşıyıp çoğalarak kutsallıklarını korumuşlardır.

¹³ H. Leclercq, "The Legend of Abgar", *The Catholic Encyclopedia*, CD Edition.

¹⁴ H'orenatsi, "Hayots Patmut'yun, Aş'arhatsoyts, Patmut'yun Hr'ip'simyats", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzî Tann Kilikioy, 2003, Böl. II/30-37. V. yüzyıla tarihlendirilen başka bir Ermeni tarihçisi, Pavstos Buzand bunlardan ilkidir ve ilk dönem Ermeni dinî liderlerinin T'adeos, Bart'oğimeos ve Grigor'un tahtına oturduklarını bir kaç yerde zikretmektedir. P'avstos Buzand, "Patmut'yun Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğiko-

sut'yun Hayots Metzî Tann Kilikioy, 2003, III/1, 12, 14; IV/3, 4. XIII. yüzyıl vekanüvisi Kirakos Gandzaketsi'de ise bu iki havari etrafındaki inançsal boyut daha da şekillenmiş durumdadır ki Ermenistan'da şehit edildikleri ve orada mezarlarının türbeye dönüştürüldüğünü görürüz. Kirakos Gandzaketsi', *Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, Translator: Robert Bedrosian, New York, 1986, X, XLIII, II, LIV. İngilizce'ye çevirmiş olduğu bu eseri bana gönderen Robert Bedrosian'a teşekkür ederim.

¹⁵ Albanlar tarihinde T'adeos'un Artaz'da Ermeni kralı Sanatruk tarafından şehit edildiğini ve öğrencisi Aziz Eliseus (Yeğişe)'nin Kudüs'te İsa'nın Aziz James tarafından takdis edilerek bölge kilisesinin ruhani lideri (diyakos, başpiskopos) olup Pers topraklarında Ermenilerden kaçarak görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bir kaç sayfa sonra Grigor Lusavoriç'ten bahsedilen bölümde Havari T'adeos'un Ermenileri aydınlattığını da zikretmektedir. Movses Dasxurancı, *The History of The Caucasian Albanians*, Çev.: C. J. F. Dowsett, London: Oxford University Press, 1961, Böl. I/6, 14; II/48; III/23. Ayrıca Azeri Türkçesi ile baskısı için bk. Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, Bak: Azerbaycan İlimler Akademiyası, 1993, Böl. I/7; III/20.

¹⁶ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüce'den Çeviren: Marie Felicite Brosset, Çev.: Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yay. Haz.: Erdoğan Merçil, Ankara: TTK Bas., 2003, ss. 82n, 175n, 190n, 170n, 175. Gürcü kaynaklarında Avgaros şeklinde geçen Abgar'ın havari T'adeos'la ilişkisindeki İsa'nın mektubu, mendili ve dikişsiz gömleği objelerine rastlamaktayız.

¹⁷ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev.: Ömer Rıza Doğrul, 2. bas. , Ankara: T. T. K. Bas., 1987, s. 121; Günel, *a. g. e.* , s. 90; Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, 1. bas. , Ank.: VadiYay. , 1997, ss. 67 vd.; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, Ankara: Ayraç Yay. , 1996, ss. 57-63.

¹⁸ H'orenatsi, Havari Bart'oğimeos'un Arebanus şehrinde şehit edildiğini söyler. H'orenatsi, *a.g.e.*, Böl. II/34; X. yüzyıl tarihçilerinden Kat'oğikos V. Hovhannes (898-929) Bart'oğimeos'tan ve ona ait kutsal objelerden bahsetmektedir. Hovhannes Kat'oğikos Drash'anakertsi, *Hayots Patmut'yun, Aş'arhabar T'argmanut'yunu yev Tzanot'agrut'yunneri*: G. B. T'osunyan, Yerevan: Yerevani Hamalsaranı Hratarakç'ut'yun, 1996, ss. 34-39. Bu eserin İngilizcesi için bk. Yovhannes Drasxanakertci, *History of Armenia*, Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian, Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1987, Böl. VI.; XIII. yüzyıl kronikçisi Kirakos Gandzaketsi ise Kat'oğikosluk tahtının bu iki havariden ve Grigor Lusavoriç'ten geldiği söyleyerek Bart'oğimeos'a yer vermiştir. Kirakos Gandzaketsi, *a.g.e.*, Böl. X, LIV; XIV. yüzyılda Akner'li Grigor'un tarihinde Havari Bart'oğimeos'un sağ elinden kutsal obje olarak bahsedilmektedir. Bk. Grigor K'ahanay Akner'tsi, *Grigor of Akner's History of the Nation of Archers*, Translator: Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2003, Böl. XI.; T'ovma Metsobets'i, *History of Tamerlane and His Successors*, Translator: Ro-

bert Bedrosian, New York, 1987, Böl. XVII.

19 Mağak'ia Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin yev ir Patmut'yuni, Vardapetut'yuni, Varçut'yuni, Barekargut'yuni, Araroğut'yuni, Grakanut'yuni u Nerkey Katsut'yuni*, Kostandnupolis: Ter Nersesyan, 1911., s. 23-4, Bu eserin İngilizce baskısı için bk. Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, Translated from French by G. Mancar Gregory, Second English Edition, London: A. R. Mowbray & Co. Limited, 1955, s. 4.

20 Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin*, ss. 24-25, 249-250.

21 Mağak'ia Ark'episkopos Ormanyan, *Azgapatum Hay Uğğap'ar' Yekeğetsiyo Antsk'eri Skizben minçev Mer Oreni Yarakits Azgayin Paraganerov Patmuatz, I. Hator minçev 1221 Tarin, II. Hator minçev 1808 Tarin, III. Hator minçev 1909 Tarin*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2001, I. Hator, Böl. 5-43.

22 Ormanyan, *Azgapatum*, Hator III, ilave s. XLI.; Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin*, ss. 249-251

23 *The Church History of Eusebius*, Book V, Chapter XLVI.

24 Nersoyan, *a.g.e.*, s. 65.

25 *The Church History of Eusebius*, Book IX, Chapter VIII.

26 Ormanyan, *Azgapatum*, I. Hator, Böl. 5-43; Ormanyan, *Hayots Yekeğetsin*, ss. 25-28; Krikor Damadyan ve diğerleri, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul: Aralık 2000.

27 Aziz S. Atiya, *Doğru Hıristiyanlığı Tarihi*, Çev.: Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yay., 2005, s.

28 Agat'angeğos, "Patmut'yun Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, ss. 1289-1735. İngilizce baskısı için bk. Agathangelos, *History of the Armenians*, Çeviren, Notlandırın ve Ermenice-siyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson, Albany: State University of New York Press, 1976.

29 Agat'angeğos, "Patmut'yun Hayots", Böl. CXXV/5; Agathangelos, *History of the Armenians*, Böl. 862.

30 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. V/29.

31 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Küçük, *a.g.e.*, ss. 127-138.

32 Agat'angeğos, *a.g.e.*, Böl. CIV/8

33 Agat'angeğos, Grigor'un ilk ilk on iki havarisinin isimlerini şu şekilde verir: "bunların ilki sonradan Frata nehri civarını idare etmiş olan, Ağbianos (Albianos) adı verildi; ikincisi Basen (Basean) vahşi bölgelerinin çobanı-önderi olan Evtağios (Euthalius); üçüncüsü Basos (Bassus), dördüncüsü Movses (Moses), beşincisi Evsebios (Eusebius), altıncısı Yovhannes (John), yedincisi Agapes (Agapus), sekizincisi Artit'es (Artithes), dokuzuncusu Arsukes, onuncusu Antiokes (Antiochus), onbirincisi Tirikes, onikincisi Kıvrakos (Kyvakos) idi. Bunlar pagan papazların çocuklarından çeşitli bölgelerin piskoposları olarak, İncilin vaaz etmeleri için seçilmiş olanlardı." Agat'angeğos, *a.g.e.*, Böl. CXXVI/1.

34 Kayseri'den getirdiği Vaftizci Yahya ve şehit Atanagine'nin rolüklerini yerleştirdiği eski Ermeni Navasart (yeni yıl, bahar bayramı)

şenliklerinin kutlandığı Taron'un (Muş) Aştışat şehrinde bu azizleri anma törenine dönüştürmüştür. Agat'angeğos, *a.g.e.*, Böl. CXIV/4, CXIX/3, İng., 810, 836.

35 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. III/15.

36 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. III/16.

37 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. III/17.

38 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. IV/4; Anonyme, "Genealogie de la Famille de saint Gregoire et vie de saint Nerses", par Jean-Raphael Emine, Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, Tome Deuxime, Paris: Librairie de Firmin-Didot, 1869, III, s. 24; VI, s. 27.

39 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. V/25-28.

40 P'avstos, *a.g.e.*, Böl. V/29.

41 Korün, "Vark' Mesropay Vardapeti", *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, Böl. II; Ğazar P'arpetsi, "Patmut'yun Hayots, Tuğt'", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, Böl. IX.

42 Korün, *a.g.e.*, Böl. II.

43 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. IX; H'orenatsi, *a.g.e.*, Böl. III/52.

44 Agat'angeğos, *a.g.e.*, Böl. CXXIII/1

45 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. XI.

46 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. XIII, XV; H'orenatsi, *a.g.e.*, Böl. III/63-64.

47 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. XV-XVII; H'orenatsi, *a.g.e.*, Böl. III/66.

48 Drash'anakerttsi, *a.g.e.*, ss. 58-60; Drasxanakertc'i, *a.g.e.*, Böl. XIV.

49 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. XIII; H'orenatsi, *a.g.e.*, Böl. III/67; Yeğişe, "Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmın, Meknut'yun Araratzots, H'ratk', Kanonk'", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, Böl. VIII; Drash'anakerttsi, *a.g.e.*, ss. 59-61; Drasxanakertc'i, *a.g.e.*, Böl. XIV.

50 Dvornik, *a.g.e.*, s. 16; Ayrıca bk. Mehmet Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, 1. bas., Konya: S. Ü. Bas., 1991, s. 19.

51 Yeğişe, *a.g.e.*, Böl. II; Ayrıca bk. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras, 2005, ss. 196-199.

52 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. XLVII; Yeğişe, *a.g.e.*, Böl. VIII.

53 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. LVI.

54 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. XXII; Yeğişe, *a.g.e.*, Böl. II.

55 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. LXXIX-LXXXVI.

56 P'arpetsi, *a.g.e.*, Böl. LXXXV-LXXXVI; Sebeos, *Sebeos' History*, Çev.: Robert Bedrosian, New York, 1985, Böl. I.

57 Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin*, ss. 50-51; Ayrıca bk. Gevorg Mesrop, *a.g.e.*, ss. 50-51; Grousset, *a.g.e.*, s. 223.

58 Dvornik, *a.g.e.*, s. 16-18; Aydın, *a.g.e.*, s. 19-21.

59 Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin*, ss. 51-58; Ayrıca bk. V. Vardanyan, "Dvini Joğovner", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, hator 3,

Yerevan, 1977, s. 446.

⁶⁰ Grousset, a.g.e., ss. 226-229.

⁶¹ Ormanyan, *Azgapatum*, I. Hator, Böl. 961-992; Ayrıca bk.

Krikor Damadyan, *"Runkaleli Aziz Nerses"*, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi (23-28 Ekim 2001-Ankara), Ankara: Tüksev Yay., 2002, ss. 259-264.

⁶² Ermeni Kilise tarihinde bahsettiğimiz bu üç kilisenin de Ermeni Kilisesi'ne bağlı olduğu zikredilmektedir. Buna göre Aziz Grigor'un oğlu ruhani lider Vrt'anesin oğlu Grigoris Gürcü ve Alban memleketinin İncil yoluna dönmeye için faaliyetlerde bulunduğu, Paydagaran ülkesinin (Aras'ın ve Kura'nın birleştiği yere doğru) ilk piskoposu olduğu, ancak Paydagaran prensi Sanadrük (veya Sanesan) tarafından şehit edildiği anlatılmaktadır. (P'avstos, a.g.e., Böl. III/5-6; H'orenatsi, a.g.e., Böl. III/3.) Bundan sonra Albanlarla ilgili olarak Maştotz'un Ermeni alfabesinden sonra Alban alfabesini de icad ettiği zikredilmektedir. (Korün, a.g.e., Böl. II; H'orenatsi, a.g.e., Böl. III/66) Hovhannes Kat'oğikos, *Ermeni Tarihi* isimli eserinde Gürcüler için de bir alfabe icad edildiğini söyler. (Drash'anakertsi, a.g.e., ss. 58-60; Drasxanakertci, a.g.e., Böl. XIV.) Daha sonra Kat'oğikos Babgen döneminde Vağarşapat'ta bir konsilde, bu konsil 506 Dvin konsili olmalı, Gürcü ve Alban piskoposlarının da bulunduğu ve Kalkedoncu görüşün reddedildiği bilgisine ulaşıyoruz. (Drash'anakertsi, a.g.e., ss. 64-65; Drasxanakertci, a.g.e., Böl. XVI.) Edindiğimiz bu bilgilerden hem Gürcü hem de Alban Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi ile beraber hareket ettiğini öğreniyoruz. Böylelikle Bizans'ın bundan sonra kiliselere baskısı Kalkedoncu görüşü benimsetme yolunda daha şiddetli oldu. VI. yüzyılın sonlarına doğru imparator Maurikios'un Ermeni Kat'oğikosu II. Movses'i (574-604) konsile davet eder. Kat'oğikos, reddeder ve Persarmenia'ya geçmek zorunda kalır. Bunun üzerine Maurikios Bizans Ermenistan'ına Yovhannes isimli bir ruhaniyi Kat'oğikos tayin eder. (Sebeos, a.g.e., Böl. XXIII.) Böylece kilisenin iki patrikliğe bölünmesi, Ağvan Kat'oğikosluğunun ve Gürcü Kilisesi'nin kopmasına neden olur. Üç piskoposluk dönemi için Ağvan Kat'oğikosluğuna bağlanan Sünik Piskoposluğu ise ancak 607 Dvin konsilinde tekrar Ermeni Kilisesi ile beraber hareket etmeye başlar. Kristap'or'dan sonraki piskopos Tavit, Ermeni Kat'oğikosu Abraham (607-615) tarafından takdis edilerek görevine başlar. (Grousset, a.g.e., ss. 255-260.) Ancak burada Sünik Piskoposunun Alban hiyerarşisini, Alban Kat'oğikosu Zaharya tarafından takdis olmayı kabul etmesi Alban Kilisesi için ayrı ve milli bir hiyerarşinin varlığını ortaya koymaktadır. (Dasxurancı, a.g.e. Böl., II/48, III/23 veya Kalankatuklu, a.g.e., Böl., II/46, III/20; Ayrıca bk. Grousset, a.g.e., ss. 255-259.) Alban Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi'ne bağlılığı, başka bir ifade ile yüksek ruhanisinin Ermeni ruhani lideri tarafından takdis edilip edilmediği tam olarak ortaya konamıyor. Ancak XI. yüzyılın sonları XII. yüzyılın başlarında geçen meseleyi açıklayıcı önemli bilgilere ulaşıyoruz. Ani'de ikamet eden Petros'dan

sonra, 1081 tarihine kadar bölgede Ermeni Kat'oğikosluk tahtı bulunmamıştı. Bu tarihte Ermeni kralı (Gorige) ve Albanların Kat'oğikosu Step'anos'un bir araya getirilmesi ile Ani'de ikamet eden Şirak başpiskoposu Arili Barseğ'in (1113'e kadar Kat'oğikosluğu sürmüştür.) bütün Ermenilere Kat'oğikos tayin edildiğini görüyoruz. (Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev.: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, 2. bas., Ankara: T. T. K. Bas., 1987, s. 159 ve Ed. Dulairier, dph. 125.) Mateos'un verdiği bu bilgilerden yüksek bir Ermeni ruhanisinin olmadığı bölgede Albanların Kat'oğikosuna başvurularak yüksek ruhani lider ataması yapıldığını görüyoruz. Bu durum Ermeni Kilisesi'nin Alban Kilisesi ile tarihteki birliğinin bu dönemde de sürdüğünü göstermektedir. Ayrıca bu konuyla ilgili ama tersi bir örnek de vardır. Ermeni tarihinin 552. yılında (1103-1104) yukarıda bahsetmiş olduğumuz Albanların Kat'oğikosu Step'anos'un uygunsuz bir hareketi sebebiyle kendisinin ruhani takdisini yapmış olduğu Ermeni Kat'oğikosu Barseğ tarafından aforoz edilerek mevkiinden uzaklaştırılmıştır. (Mateos, a.g.e., s. 223.) Yukarıda zikretmiş olduğumuz olaylar Ermeni Kilisesi ile Alban Kilisesi arasındaki ilişkinin iki kilisenin ruhani liderlerinin de ayrı derecede olduğunu göstermektedir. Ermeni Kilisesi'nde Kilikya bölgesinde aynı anda 4 veya beş dinî liderin olduğu bir dönemde eski kilise merkezi Ani'de yeni dinî lider ataması yapılmaktadır. Zor durumda kalan bir dönemde böyle bir atamanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu olaylar, Ermeni Kilisesi'nin Alban Kilise hiyerarşisine bağlı olmadığını gösterdiği gibi tersinin de olmadığını göstermektedir. Bu durumda iki kilise arasındaki birlikteliği Hristiyan olma hassasiyetinden kaybedildiğini söylememiz mümkündür.

Gürcü Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi'nden VII. yüzyılın başlarında Ermeni Kat'oğikosu Abraham I. Ağba'anetsi (607-615) döneminde ayrıldığını görüyoruz. Bu kopuş Ermeni Kat'oğikos'u II. Movses döneminde başladı. O, Kurion'u önce Ararat piskoposu, sonra Gürcü Kat'oğikosu tayin etti. Grek kültürü etkisinde olan Kurion, Movses'in ölümünden (604) sonra düşüncelerini gizlemedi. Bu arada Ermeni Kat'oğikosluğuna Vr'danes Gerdoğ (604-607) vekalet ediyordu ve knama cezası verdi. Abraham Kat'oğikos olduğunda (607) bir konsil topladı ve Kurion'u aforoz etti. Böylece Gürcü Kilisesi Grek hiyerarşisine bağlanmış oldu. (Grousset, a.g.e., ss. 257-259; Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin*, ss. 63-64.) Ancak *Gürcistan Tarihi*'nde verilen Gürcü Kat'oğikosları arasında Kurion'un ismine rastlanmamaktadır. Kurion'un önce Ararat'ta piskopos olduğunu da göz önünde bulundurunca Ermenistan'ın Gürcistan sınırlarındaki bölgede farklı bir hiyerarşi ile ikamet ettiği akla gelmektedir. (*Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, ss. 158 vd.)

⁶³ Grousset, a.g.e., ss. 127-128, 257-259.

